

An Analysis of the Concept of Satan in the Qur'an from the Perspective of Ayatollah Khamenei

Seyed Mostafa Mousavi

Phd student of Muslim Social Science, Imam Sadiq University (AS) - Researcher of the Rushd Center of Imam Sadiq University (AS), Tehran, Iran (Corresponding author).

Email: mo.mousavi@isu.ac.ir

 0000-0000-0000-0000

Mohsen Johari

Ph.D. in culture and communication, Imam Sadiq University (AS); Researcher at the Rushd Center of Imam Sadeqh University (AS), Tehran, Iran.

Email: mohsen.johari313@gmail.com

 0000-0000-0000-0000

Abstract

“Satan,” as an influential reality in human life, has long attracted the attention of revealed religions. Yet, in many cases, engagement with this concept has been reduced to superficial denunciation. Ayatollah Khamenei, as a prominent contemporary exegete of the Qur'an, approaches this concept through a socio-interpretive framework. The present study, drawing upon his exegetical works and other statements, analyzes the Qur'anic concept of Satan. The research method is thematic analysis, a qualitative approach in which data were examined through three stages: descriptive coding, interpretive coding, and thematic integration. The findings are categorized into five macro-themes: definition of Satan; types of Satan; objectives of Satan; strategies (or weapons) of Satan; and barriers against Satan. From Ayatollah Khamenei's perspective, Satan is a pervasive reality not confined to Iblis alone, operating at both internal and external levels to mislead humanity. His objectives are pursued in intermediate and ultimate forms, and realized through individual and social mechanisms. Correspondingly, the principal barriers against Satan's path include individual safeguards such as repentance and piety, and social safeguards such as prophets and righteous governance.

Keywords: Satan; Commanding self (nafs al-ammārah); Qur'an; Ayatollah Khamenei; Thematic analysis.

Doi: [10.22034/irsi.2025.509185.1089](https://doi.org/10.22034/irsi.2025.509185.1089)

Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0

تحلیل مفهوم شیطان در قرآن از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

سید مصطفی موسوی

دانشجوی دکتری دانش اجتماعی مسلمین، دانشگاه امام صادق (ع) و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: mo.mousavi@isu.ac.ir

 0000-0000-0000-0000

محسن جوهری

دکتری فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (ع) و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

Email: mohsen.johari313@gmail.com

 0000-0000-0000-0000

چکیده

«شیطان» به‌عنوان حقیقتی اثرگذار در زندگی انسان، از دیرباز مورد توجه ادیان الهی بوده است؛ با این حال، در بسیاری موارد مواجهه با آن به سطحی‌ترین شکل، یعنی لعن و نفرین، فروکاسته شده است. آیت‌الله خامنه‌ای، به‌عنوان یکی از مفسران برجسته قرآن کریم در عصر معاصر، با رویکردی اجتماعی-تفسیری، به تبیین این مفهوم قرآنی پرداخته‌اند. پژوهش حاضر با تکیه بر آثار تفسیری و دیگر بیانات ایشان، مفهوم شیطان را واکاوی کرده است. روش تحقیق «تحلیل مضمون» بوده که در زمره روش‌های کیفی قرار دارد و داده‌ها طی سه مرحله کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و یکپارچه‌سازی مضامین، مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. بر پایه این فرایند، یافته‌های پژوهش در پنج مقوله کلان شامل «تعریف شیطان»، «انواع شیطان»، «اهداف شیطان»، «حربه‌های شیطان» و «موانع شیطان» دسته‌بندی و تبیین شده است. از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، شیطان حقیقتی فراگیر است که منحصر به ابلیس نبوده و در دو سطح «درونی» و «بیرونی» به اضلال و گمراهی انسان می‌پردازد. اهداف او در قالب میانی و نهایی دنبال می‌شود و با حربه‌های فردی و اجتماعی تحقق می‌یابد. در برابر این مسیر نیز، موانع فردی همچون استغفار و تقوا و موانع اجتماعی همچون انبیا و حکومت حق، اصلی‌ترین سد در برابر حرکت شیطان به شمار می‌آیند.

واژگان کلیدی: شیطان، نفس اماره، قرآن کریم، آیت‌الله خامنه‌ای، تحلیل مضمون.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۹

فصلنامه رهنمون انقلاب اسلامی، سال ۲، شماره ۸، زمستان ۱۴۰۴، صص ۳۳-۷۱

دسترسی به مقالات نشریه علمی رهنمون انقلاب اسلامی (Open Access) است.

نشریه علمی «رهنمون انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0

Doi: 10.22034/rir.2025.509185.1089

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه رهنمون انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین وظایف انسان در پهنه گیتی که از نعمت حیات برخوردار است، شناخت ظرفیت‌های وجودی خویش و نیز شناسایی موانع و دشمنی‌هایی است که در مسیر رسیدن به سعادت پیش‌روی او قرار دارد. اهمیت این مسئله از آنجا است که انسان با آگاهی از ظرفیت‌های درونی خود و موانع حرکت به سوی سعادت، می‌تواند توانایی‌هایش را فعال کند و با پشت سر گذاشتن موانع، در صراط مستقیم گام بردارد (اعرافی، ۱۳۹۶: ۱۱).

در طول تاریخ زندگی بشر، شیطان به‌عنوان موجودی پنهان از دیدگان اما دارای وجود خارجی، مهم‌ترین مانع سعادت انسان و نسل بشر بوده است. او همواره به‌عنوان نیرویی شرور و ضد الهی، برای گمراهی انسان‌ها تلاش کرده است (توانایی و رفیعی، ۱۳۹۴: ۶۳). شیطان از آغاز آفرینش انسان، دشمنی با او را بنیان نهاد و از هر حربه و وسیله‌ای برای به‌گمراهی‌کشاندن بشر و گرفتار کردن او در ضلالت بهره برده است. با این نگاه، شیطان دشمن درجه یک انسان به شمار می‌رود و همواره در حال فعالیت و برنامه‌ریزی برای تسلط بر انسان و تحقق مقاصد خویش است.

بنابراین، لازم است جایگاه شیطان در نظام اندیشه دینی مطالعه شود. همچنین باید تأثیر او در عرصه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی بررسی گردد. این بررسی شامل شناسایی وابستگان و همکاران او، ابزارها و حربه‌های متنوعش نیز مسیرهای گمراهی انسان است. چنین شناختی زمینه را برای مقابله با دشمن سعادت بشر فراهم می‌سازد. شایان ذکر است که معارف غنی اسلامی، مباحث متعددی را درباره شیطان بیان کرده است؛ از جمله نحوه تعامل او با انسان، اهدافش و ابزارهایی که برای اغوای بشر به کار می‌گیرد.

شیطان به‌عنوان عنصری فعال و اثرگذار در زندگی انسان، همواره در پی گمراه کردن او و دور ساختنش از مسیر سعادت و کمال است. با وجود این نقش، در عرصه‌های فردی و اجتماعی موضوع شیطان غالباً امری پیش‌پا افتاده تلقی شده و کمتر به‌عنوان مسئله‌ای مهم مورد توجه قرار گرفته است. افزون بر این، نگاهی که نسبت به شیطان رایج است آن است که با صرف لعنت فرستادن بر او یا پناه‌بردن لفظی به خداوند متعال می‌توان از گزند او در امان ماند (سلطانی و ولاشجردی، ۱۳۹۲:

۱۸۰). این نگاه نشان می‌دهد که مواجهه با مسئله شیطان اغلب سطحی است. تا زمانی که این نگرش اصلاح نشود، انسان همواره در معرض آسیب او قرار دارد و در مسیر زندگی با مشکل روبه‌رو خواهد شد. از این‌رو، برای مقابله و دفع آفات ناشی از حضور شیطان در زندگی انسان، لازم است شناختی صحیح و عمیق از او، در نسبت با زندگی فردی و اجتماعی، به دست آید.

برای درک صحیح جایگاه شیطان در زندگی انسان، لازم است به منبعی متقن و روشنگر مراجعه شود؛ منبعی که بتواند این هدف را برآورده سازد. قرآن کریم، که «خود را به‌عنوان نور معرفی می‌کند؛ نوری که خاصیت آن زدودن ظلمت‌ها و تاریکی‌های جهل، خرافه و اخلاق فاسد است» (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۱۵)، مطمئن‌ترین منبع برای هدایت انسان و جامعه در این مسیر است.

این کتاب الهی، برای شناخت بهتر انسان و مقابله با شیطان - که مانع اصلی هدایت به شمار می‌رود - بارها از شیطان و مشتقات این واژه یاد کرده است؛ «از آغاز تا پایان خود، ده‌ها مرتبه نام شیطان یا مشتقات کلمه شیطان را ذکر کرده است، با این تذکر و تأکید که مخاطب خود را نسبت به شیطان و اجتناب از آن آگاه سازد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۲/۰۱/۰۵). بر این اساس، رجوع به قرآن کریم می‌تواند راهی مطمئن برای دستیابی به شناختی درست از مسئله شیطان در زندگی انسان باشد.

نکته مهم آن است که در مراجعه به قرآن کریم و فهم موضوع شیطان، باید از تفسیر عالمان آشنا با حقایق قرآن بهره گرفت. علت این امر آن است که افزون بر آیات مربوط به شیطان، «هزاران آیه و مطالب و معارف گوناگون دیگری نیز در قرآن کریم وجود دارد که توجه به آنها می‌تواند در فهم موضوع مورد نظر ما [یعنی شیطان] کمک شایانی کند. از این‌رو، لازم است با یک جمع‌بندی و توجه به ابعاد گوناگون قرآن، موضوع مورد نظر را در این کتاب بررسی کرد. به‌منظور تحقق این امر، باید به مفسر و مبین قرآن کریم مراجعه نمود؛ مفسری که صاحب معرفت بوده و سالیان متمادی با این کتاب انس داشته باشد و بتواند معارف قرآن را به‌درستی تبیین کند» (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۲۰-۲۱).

به همین منظور برای تبیین دقیق مسئله شیطان در قرآن کریم، این موضوع از منظر آیت‌الله خامنه‌ای - به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین مفسران و معلمان قرآن کریم در

عصر حاضر - بررسی خواهد شد. ایشان به‌عنوان متفکری مجتهد در دوران ما شناخته می‌شوند و پیش از پیروزی انقلاب اسلامی و پس از آن به تفسیر قرآن اشتغال داشته‌اند. انتشار ده جلد اثر تفسیری و نیز قرآن پایه بودن اندیشه ایشان، نشان‌دهنده اهمیت ویژه ایشان به گسترش معارف قرآنی در جامعه است.

نکته مهم درباره رویکرد تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای آن است که ایشان افزون بر رویکرد اجتماعی به آیات قرآن، به تحلیل آسیب‌ها و معضلات اجتماعی پرداخته و با عرضه کردن آن‌ها به آیات، از قرآن به‌عنوان یکی از منابع اصیل برای حل این مشکلات بهره می‌گیرند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۶). یکی از موضوعاتی که منشأ بسیاری از آسیب‌ها و معضلات اجتماعی است، مسئله «شیطان» است. بررسی آثار تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای - شامل تفاسیر سوره‌های مبارکه «حمد»، «بقره»، «برائت»، «ممتحنه»، «حشر»، «صف»، «منافقون»، «تغابن»، «جمعه» و «مجادله» نیز کتاب «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن» - در کنار مباحث قرآنی ایشان درباره مفهوم شیطان در دوران پیش و پس از پیروزی انقلاب اسلامی، نشان می‌دهد که ایشان به‌طور ویژه به تبیین و تفسیر این مفهوم قرآنی پرداخته‌اند.

نکته قابل توجه درباره نگاه آیت‌الله خامنه‌ای به مسئله شیطان آن است که بخش عمده مباحث ایشان در این زمینه به‌صورت پراکنده مطرح شده و در قالب متنی منسجم و واحد تبیین نشده است. از این‌رو، ضرورت داشت با رصد و مطالعه دیدگاه‌های ایشان پیرامون مفهوم شیطان، این نگاه در قالب یک فعالیت پژوهشی استخراج و صورت‌بندی شود.

بر اساس مطالب گذشته و در راستای دستیابی به اهداف مورد نظر، مقاله حاضر به چند پرسش اصلی و فرعی پاسخ خواهد داد. از رهگذر این پاسخ‌ها، موضوع شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای صورت‌بندی می‌شود.

پرسش اصلی: موضوع «شیطان» از منظر اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای چگونه تبیین می‌شود؟

پرسش‌های فرعی:

- ❖ تعریف «شیطان» از منظر اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای چیست؟
- ❖ در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای، «شیطان» چه انواعی دارد؟

- ❖ آیت‌الله خامنه‌ای در اندیشه قرآنی خود، اهداف «شیطان» را چگونه تبیین می‌کنند؟
- ❖ حرب‌های «شیطان» در مواجهه با انسان و جامعه انسانی، از منظر اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای کدام است؟
- ❖ موانع اقدامات «شیطان» در زندگی انسان، از منظر اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای کدام است؟

۲. پیشینه پژوهش

با ملاحظه آثار منتشرشده در حوزه اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای، اثری مستقل درباره «شیطان» در اندیشه قرآنی ایشان به دست نیامد؛ با این حال، آثاری با رویکردهای غیرقرآنی، اما مرتبط با موضوع شیطان از منظر ایشان تدوین شده است. کتاب «آمریکا؛ شیطان بزرگ» (خامنه‌ای، ۱۳۷۱) به تبیین و تحلیل مفهوم «شیطان بزرگ» از منظر آیت‌الله خامنه‌ای پرداخته است. اصطلاح «شیطان بزرگ» که نخستین بار به ابتکار امام خمینی^(ره) برای «آمریکا» به کار رفت (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰: ۴۸۹)، در این اثر از زاویه نگاه آیت‌الله خامنه‌ای بازخوانی و بررسی شده است. محتوای کتاب، به سبب تمرکز بر موضوع شیطان بزرگ با محوریت آمریکا، عمدتاً واجد رویکردی سیاسی است و در آن کوشیده شده این مسئله از منظر اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای واکاوی شود.

کتاب «شیطان بزرگ» (خامنه‌ای، ۱۳۹۵) به تحلیل و واکاوی اعمال شیطانی آمریکا به‌عنوان مصداق بارز «شیطان بزرگ» پرداخته است. این اثر صرفاً به اطلاق عنوان شیطان بزرگ بر آمریکا بسنده نکرده، بلکه با رویکردی اسلامی-تاریخی کوشیده است اقدامات و عملکردهای شیطانی این کشور را تبیین و تحلیل کند. رهیافت کتاب، بهره‌گیری از ایده «آمریکا به‌عنوان شیطان بزرگ» است و تلاش دارد این مفهوم را در عرصه تحقق تاریخی و عینیت خارجی آشکار سازد. به‌بیان دیگر، بنیان استدلال کتاب بر شواهد و مصادیق استوار است و با محوریت اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای می‌کوشد شیطان بزرگ بودن آمریکا را بر پایه عملکردهای آن به اثبات رساند.

کتاب ابلیس بزک‌شده (خامنه‌ای، ۱۳۹۶) از دیگر آثار نزدیک به موضوع این پژوهش است. مسئله اصلی این اثر، تحلیل و تبیین راه‌های مبارزه با نفوذ «شیطان بزرگ» از منظر آیت‌الله خامنه‌ای است. همانند دو کتاب پیشین، محوریت آن بر موضوع شیطان بزرگ - یعنی آمریکا - متمرکز است. نکته درخور توجه آن است که این کتاب مسئله نفوذ آمریکا را کانون بحث خود قرار داده و آن را به‌عنوان رهیافت اصلی خویش در نسبت با مفهوم شیطان بزرگ برگزیده است. این مسئله فراتر از تقابل مستقیم با آمریکا بوده و به واکاوی تقابل غیرمستقیم این کشور با جمهوری اسلامی، از رهگذر پروژه نفوذ و راهکارهای مقابله با آن از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، می‌پردازد.

کتاب «دشمن‌شناسی» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷) به همت امیر پورفاضلی گردآوری شده است. این اثر در چهارده فصل، بیانات آیت‌الله خامنه‌ای را درباره موضوع «دشمن» تنظیم و تدوین کرده است. سنخ مطالب کتاب کلی است و مفهوم دشمن را به‌طور مطلق در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای بازتاب می‌دهد. با این حال، با توجه به محتوای موجود، بخش عمده مباحث آن رنگ‌وبوی سیاسی دارد و مسئله دشمن را در حوزه اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای مورد واکاوی قرار می‌دهد.

نکته مهم آن است که تمامی پژوهش‌های بررسی‌شده عمدتاً بر موضوع دشمن بیرونی در عرصه اجتماعی تمرکز داشته‌اند. شیوه تحقیق و تدوین آثار موجود نیز مبتنی بر گردآوری و تنظیم بیانات آیت‌الله خامنه‌ای و بر پایه تحلیل و توصیف بوده است. نکته دیگر آن است که در این آثار، توجهی به مباحث و اندیشه‌های قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای در موضوع مورد نظر صورت نگرفته است.

بر این اساسجه تمایز پژوهش حاضر با تحقیقات پیشین را می‌توان در سه لایه موضوعی، رویکردی و روشی بازشناسی کرد. از حیث موضوعی، این پژوهش به مسئله «شیطان» در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای به‌صورت عام می‌پردازد. رویکرد آن، تمرکز بر اندیشه قرآنی و مباحث قرآن‌بنیان ایشان است و می‌کوشد با تکیه بر این ظرفیت‌ها، موضوع شیطان را در اندیشه ایشان تبیین کند. روش این تحقیق نیز «تحلیل مضمون» است که در زمره روش‌های کیفی جای می‌گیرد.

۳. چهارچوب مفهومی

واژه «شیطان»، که محور این پژوهش به شمار می‌رود، در سه لایه لغوی، اصطلاحی و آرای مفسران قرآن کریم قابل بررسی است. از منظر لغوی، این واژه از ریشه «شَطَن» یا «شَيْط» دانسته شده، هرچند بیشتر لغت‌شناسان تنها به ماده «شَطَن» اشاره کرده‌اند (آبادی و فتاحی‌زاده، ۱۴۰۰: ۵۴۲). «شطن» در لغت به معنای «طناب بلند، کشیده و محکم» (معلوف، ۲۰۰۰: ۷۷۰)، «دوری» و «خبثت» (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹، ج ۶: ۲۳۶) آمده است. همچنین واژه «شیطان» به معنای انحراف از حق و اعتدال، تحقق کجی و انحراف موجودی دور شده از حق به کار رفته است (آبادی و فتاحی‌زاده، ۱۴۰۰: ۵۴۳). در قرآن کریم نیز این واژه به معنای «دور شده از خیر و رحمت الهی» آمده است (اعرافی، ۱۳۹۶: ۲۶).

واژه «شیطان» در قرآن کریم، ۶۸ مرتبه به صورت مفرد (شیطان)، ۱۸ مرتبه به صورت جمع (شیاطین) و دو مرتبه به صورت «شیطاناً» ذکر شده است (ناصری، ۱۳۶۹: ۲۶). در مجموع، این واژه و مشتقات آن ۸۸ بار در این کتاب الهی آمده است. بر اساس اصطلاح قرآنی، شیطان مفهومی بسیار گسترده دارد و درباره هر موجود طغیانگر - اعم از انسان و غیرانسان - و هر قدرت بدکار و فتنه‌انگیز به کار می‌رود: «وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ» (بقره: ۱۴)؛ و چون با شیاطین خود خلوت می‌کنند، می‌گویند: ما با شما هستیم، ما فقط آنان را مسخره می‌کنیم. همچنین در آیه دیگری آمده است: «وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ» (انعام: ۱۱۲)؛ بدین‌گونه برای هر پیامبری دشمنانی از شیاطین انس و جن قرار دادیم (شریفی و عمویی، ۱۴۰۰: ۱۶).

در این نگاه، «شیطان» مظهر فریب و اغوا و عامل فساد و انحراف است و خوی وسوسه‌گری و اغواگری در ذات او قرار دارد (ناصری، ۱۳۶۹: ۱۰). بر این اساس، می‌توان به‌طور کلی گفت شیطان موجودی خبیث، پست و طغیانگر است که هم شامل جن می‌شود و هم انسان. واژه‌ای عام که بر هر موجود موذی و گمراه‌کننده انسان اطلاق می‌گردد. امام خمینی^(ع) حقیقت ابلیس را همان جهل کل و وهم کل در عالم هستی می‌داند که به حسب فطرت، مایل به شر و فساد و دعوت‌کننده به

اغلاط، افترا و کذب است و سایر شیاطین از مظاهر آن شیطان بزرگ محسوب می‌شوند (امام خمینی، ۱۳۸۲: ۲۴-۲۳).

در قرآن کریم واژه «ابلیس» نیز به کار رفته است. در لغت، «ابلیس» به معنای مایوس از رحمت خداوند آمده است (قرشی، ۱۳۵۴، ج ۱: ۲۲۷). در اصطلاح قرآنی، ابلیس نام خاص موجودی طغیانگر و رانده‌شده از مقام عبودیت الهی است. این واژه یازده بار در قرآن ذکر شده که نه مرتبه از آن به داستان حضرت آدم (ع) اختصاص دارد: «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (بقره: ۳۴)؛ و چون به فرشتگان گفتیم: بر آدم سجده کنید، همگی سجده کردند جز ابلیس که سر باز زد و تکبر ورزید و از کافران شد (شریفی و عمویی، ۱۴۰۰: ۱۶).

قرآن کریم یادآور می‌شود که ابلیس نخستین کسی بود که در ماجرای آفرینش حضرت آدم (ع) در برابر فرمان الهی تکبر ورزید و از سجده بر برگزیده خداوند سر باز زد. در پی این سرکشی، خداوند او را از درگاه خویش راند؛ اما به مقتضای حکمت و رحمانیت خود تا زمانی معین به او مهلت حیات داد (اعرافی، ۱۳۹۶: ۲۷). بنابراین، مقصود از واژه «ابلیس» در قرآن، موجودی زنده است که از سجده بر آدم امتناع کرد و با انکار خلافت الهی رانده شد. این واژه در اصل وصف اوست نه نام حقیقی‌اش به سبب نومیدی او از رحمت خداوند «ابلیس» خوانده شد (شریفی و عمویی، ۱۴۰۰: ۱۶). بنابراین، «شیطان» مفهومی عام‌تر از «ابلیس» دارد و در اثر کثرت استعمال به ابلیس اطلاق می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۷: ۴۴۲)؛ اما در حقیقت از دایره شمول گسترده‌تری برخوردار است. بر همین اساس، مبنای این مقاله در تحلیل و بررسی، «شیطان» به معنای عام آن است، نه صرفاً «ابلیس»؛ و می‌کوشد نگاه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای را نسبت به این حقیقت آشکار سازد.

۴. روش تحقیق

در میان روش‌های کیفی، این پژوهش از «روش تحلیل مضمون» برای واکاوی داده‌ها بهره گرفته است. تحلیل مضمونی نه تنها یک روش تحلیل مستقل است، بلکه دیگر روش‌های تحلیل داده‌ها نیز مانند تحلیل روایتی، نشانه‌شناختی، مکالمه، موقعیتی، نظریه‌پردازی داده‌بنیاد و ... نیز مبتنی بر آن هستند (محمدپور، ۱۳۹۰: ۶۸). بر این

اساس تحلیل مضمون روشی برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی فراهم می‌سازد و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun & Clarke, 2006).

در این پژوهش، به‌منظور فهم، تدوین و انسجام‌بخشی به مباحث تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای پیرامون موضوع «شیطان» و استخراج چهارچوب نظری از آن‌ها، از روش تحلیل مضمون بهره گرفته شده است. بدین‌سان، در پژوهش حاضر روش تحلیل مضمون همچون ابزاری کارآمد به یاری پژوهشگران آمده است تا گزاره‌های تفسیری مطرح‌شده از سوی آیت‌الله خامنه‌ای را سامان دهد و با ارائه نگاهی کل‌نگر، مباحث ایشان درباره شیطان را در قالب الگویی واحد عرضه کند.

روش‌های گوناگونی برای تحلیل مضمون مطرح شده است؛ اما به‌طور کلی می‌توان فرایند آن را در سه مرحله اصلی خلاصه کرد: ۱. تجزیه و توصیف متن؛ ۲. تشریح و تفسیر متن؛ ۳. ادغام و یکپارچه‌سازی مجدد متن (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۸: ۵۹). در یک نگاه کلان نیز گام‌های تحلیل مضمون عبارت‌اند از: آشنایی با داده‌ها، کدگذاری اولیه، شناسایی مضامین (با بهره‌گیری از یادداشت‌ها و نقشه‌های ذهنی)، ترسیم شبکه مضامین، تحلیل شبکه مضامین در نهایت تدوین گزارشی مستند، منسجم، منطقی، بدیع و اقناع‌کننده که برآمده از داده‌ها است.

جدول ۱: فرایند گام به گام تحلیل مضمون (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۸)

مرحله	گام	اقدام
۱. تجزیه و توصیف متن (کدگذاری توصیفی)	آشناسدن با متن	مکتوب کردن داده‌ها (در صورت لزوم)
		مطالعه اولیه و مطالعه مجدد داده‌ها
		نوشتن ایده‌های اولیه
	ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری	پیشنهاد چهار چوب کدگذاری و تهیه قالب مضامین
		تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر
		کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها
		تطبیق دادن کدها با قالب مضامین
جست‌وجو و شناخت مضامین	استخراج مضامین از بخش‌های کدگذاشته متن	
	پالایش و بازبینی مضامین	
	بررسی و کنترل هم‌خوانی مضامین با کدهای مستخرج	
۲. تشریح و تفسیر متن (کدگذاری تفسیری)	ترسیم شبکه مضامین	مرتب کردن مضامین
		انتخاب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر
		ترسیم نقشه‌های مضامین
	تحلیل شبکه مضامین	اصلاح و تأیید شبکه (های) مضامین
		تعریف و نام‌گذاری مضامین
توصیف و توضیح شبکه مضامین		
۳. ترکیب و ادغام متن (یکپارچه‌سازی)	تدوین گزارش	تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و صریح آن
		استخراج نمونه‌های جالب داده‌ها
		مرتبط کردن نتایج تحلیل با سوالات تحقیق و مبانی نظری
		نوشتن گزارش علمی و تخصصی از تحلیل‌ها

داده‌ها و مطالب این پژوهش با بهره‌گیری از روش جستجوی کلیدواژه‌ای و متن‌کاوی استخراج شده است. داده‌های به‌دست‌آمده سپس در فرایند سه‌مرحله‌ای کدگذاری شامل کدگذاری توصیفی، تفسیری و یکپارچه‌ساز، مورد تحلیل قرار گرفت. در این فرایند، از میان ۱۴۵ گزاره استخراج‌شده، ۸۴ کد توصیفی به دست آمد. این کدهای توصیفی در گام بعدی کدگذاری ذیل ۹ کد تفسیری دسته‌بندی شدند و در مرحله پایانی نیز کدهای تفسیری در قالب ۵ کد یکپارچه‌ساز سامان یافتند. سرانجام، بر پایه این کدگذاری‌ها، شبکه مضامین «شیطان» از منظر آیت‌الله خامنه‌ای طراحی و ترسیم شد.

۵. تحلیل داده

۵-۱. کدگذاری توصیفی

نخستین مرحله تحلیل مضمون به «کدگذاری توصیفی» داده‌ها اختصاص دارد که مضامین اولیه احصا می‌شوند (Ryan & Bernard, 2003). در این مرحله، با رجوع به آثار و مباحث تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۵۴ کد مرتبط با موضوع «شیطان» استخراج و کدگذاری شد. در جدول زیر نمونه‌ای از گزاره‌ها همراه با کدهای مربوط به آن ارائه شده است.

جدول ۲: نمونه کدگذاری توصیفی

ردیف	گزاره	مضمون پایه
۱	اگر انسان توانست بر طاغوت درون خودش، بر شیطان درون خودش، بر آن شاه غاصبی که در درون اوست - [یعنی آن] خودکامه واقعی - بر شهوات خود، بر خواست‌های ناحق خود فائق بشود و غلبه پیدا کند، خواهد توانست بر بزرگ‌ترین قدرت‌های عالم هم غلبه پیدا کند.	غلبه بر شیطان درونی (نفس اماره)، عامل پیروزی بر شیطان بیرونی
۲	هر نیروی شرّ آفرین و فساد آفرین و انحراف آفرین، در منطق قرآن به نام شیطان نامیده می‌شود؛ بعضی از انسان‌ها هم شیطانند. شیطان‌ها مخصوص به موجوداتی نیستند که از طبیعتی غیرطبیعت انسان ساخته شده باشند که ابلیس قرآنی از آن قبیل است؛ این معنای شیطان است.	تعریف شیطان به هر نیروی شرّ آفرین اعم از انسان و غیر انسان
۳	دشمن من و دشمن خودتان را ولیّ خود مگیرید. بارها گفته‌ایم که «ولی» به معنای دوست، به معنای هم‌پیمان و به معنای دیگری است که اینجا، به قرینه‌ای که بعداً ذکر می‌شود، دوست‌داری رابطه دوستانه معنا می‌دهد، نه دوستی که شما آن را واقعاً دوست می‌دارید و محبتی به او دارید.	نهی از دوستی و پیروی از دشمن خداوند و انسان (شیطان)
۴	این جنگ تمام نمی‌شود. انسان همیشه با شیطان گلاویز است، این را بدانید. این شیطان یک وقت به صورت شیطان بزرگ ظاهر می‌شود، یک روز به صورت این شیطان‌های کوچک که در منطقه ما کم نیستند ظاهر می‌شود، یک روز به صورت شیطان‌های دیگر ظاهر می‌شود؛ باید مواظبش بود، باید مراقبش بود.	قدرت‌ها و طواغیت، مصداق شیطاین بیرونی
۵	همه بدانند، آفرینش بدانند، تاریخ بدانند، انسان‌ها بدانند که حزب شیطان زیانکارانند. همین جور است؛ الان ما در جامعه خودمان هم گروه و حزب شیطان داریم. در جامعه اسلامی وسیع عالم اسلام هم احزاب و گروه‌های شیطانی داریم. این‌ها «خاسرون» هستند، زیانکارند؛ این را بدانید که ضرر خواهند کرد؛ در قیامت که ضررکننده هستند، در دنیا هم اگر مؤمنین خوب کار کنند آن‌ها ضرر خواهند کرد.	زیانکار بودن حزب شیطان

ردیف	گزاره	مضمون پایه
۶	این طاغوت‌ها، روح‌های مردم، اخلاق مردم، شرف مردم و البته دنیای مردم، همه را از بین می‌برند. فقر را بر انسان‌ها تحمیل می‌کنند، ذلت را تحمیل می‌کنند، انسان‌ها را تحقیر می‌کنند، دشمن‌ها را مسلط می‌کنند.	حربه‌های شیطان بیرونی (طواغیت) در برابر انسان‌ها
۷	این اختلافات مال شیطان است، حرکت مال رحمان است، این‌ها با هم نمی‌سازد. حرکت که انجام گرفت، دیگر اختلاف نیست، عکسش هم همین است. اختلاف و بگومگو که به وجود آمد، جنود شیطان وارد شدند، جا را گرفتند، حرکت نمیشود انجام داد و جنود رحمان دیگر جایی ندارند.	اختلاف‌انگیزی از حربه‌های اجتماعی شیطان

۵-۲. کدگذاری تفسیری

دومین مرحله تحلیل مضمون به «کدگذاری تفسیری» داده‌ها اختصاص دارد. در این مرحله، داده‌های کدگذاری شده در مرحله پیشین ذیل ۹ «مضمون سازمان‌دهنده» دسته‌بندی شدند. جدول زیر مضامین پایه و چگونگی دسته‌بندی آن‌ها ذیل مضامین سازمان‌دهنده را نشان می‌دهد.

جدول ۳: کدگذاری تفسیری شیطان در اندیشه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

مضمون سازمان‌دهنده	مضامین پایه
شیطان به مثابه نیروی شرآفرین	تعریف شیطان به نیروی شرآفرین و انحطاط‌آفرین (۴ مرتبه)
	تعریف شیطان به مظهر ضد ارزش‌ها و بدی‌ها (۱ مرتبه)
	تعریف شیطان به انداد الله (۱ مرتبه)
شیطان بیرونی	استمرار حربه‌ها از ویژگی‌های شیطان بیرونی در نسبت با انسان مایوس نشدن از وسوسه و نفوذ از ویژگی‌های شیطان بیرونی در نسبت با انسان
	آمریکا و حکومت‌های مرتجع از مصادیق اجتماعی شیطان بیرونی انس (۲ مرتبه)
	مغلوب شدن اراده شیاطین از ویژگی‌های شیطان در نسبت با خداوند
	ضعیف بودن کید از ویژگی‌های شیطان (۲ مرتبه)

مضمون سازمان‌دهنده	مضامین پایه
	تسلط شیطان بر پیروان از ویژگی‌های شیطان در نسبت با پیروان
	ابلیس از انواع شیطان بیرونی (۴ مرتبه)
	در کمین بودن از ویژگی‌های شیطان در نسبت با انسان
	نسبت دادن هر نوع بدی به شیطان از ویژگی‌های ابلیس
	استکبار از مصادیق اجتماعی شیطان بیرونی انس (۲ مرتبه)
	حرکت در جهت خلاف جریان عالم از ویژگی شیطان و پیروان وی
	زنده بودن از ویژگی‌های شیطان
	ملامت پیروان در قیامت از ویژگی‌های ابلیس
	حضور دائمی، از ویژگی‌های شیطان (۲ مرتبه)
	همکاری شیاطین انس و جن با یک‌دیگر از ویژگی‌های شیطان بیرونی (۲ مرتبه)
	مصادیق شیاطین انس به صورت فرد
	راه باطل از ویژگی‌های راه شیطان و پیروان او
	آمریکا، صهیونیست، ضد انقلاب، کمپانی‌های غارتگر، سیاست‌های مخرب مصادیق اجتماعی شیطان بیرونی
	تعریف و ویژگی ابلیس از شیاطین بیرونی
	پادشاهان، قلدران، گردن‌کشان، روحانیان فاسد، گمراه‌کنندگان، مناظر شهوت‌انگیز از مصادیق شیطان بیرونی انس
	ویژگی شیطان در عدم ورود مستقیم به میدان
	زیانکار بودن وی و حزب او از ویژگی‌های شیطان در نسبت با پیروان خویش (۲ مرتبه)
	ترساندن پیروان خویش از ویژگی‌های شیطان در نسبت با تابعین خویش
	احبار، رهبان، ملأ از مصادیق اجتماعی شیطان بیرونی
	تعریف شیطان بیرونی به طاغوت
	عاری بودن از نیکی و فضیلت از ویژگی‌های شیطان
	مطرود بودن، از ویژگی‌های ابلیس
	امر کردن دائمی به بدی از ویژگی‌های نفس اماره

مضمون سازمان‌دهنده	مضامین پایه
شیطان درونی	منیت انسان و خودخواهی و هوس‌رانی تعریف شیطان درون انسان
	بیشترین آسیب انسان هوای نفس از اثرات شیطان درون (۲ مرتبه)
	از ثمرات تسلیم شدن در برابر نفس اماره، تسلیم شدن در برابر شیطان بیرون
	مقاومت در برابر نفس اماره، عامل مصونیت از شیطان بیرونی از ویژگی‌های شیطان درونی (۳ مرتبه)
	تعریف نفس اماره به یکی از انداد الله
	فساد در دنیا بر اثر تسلیم شدن نفس در برابر شیطان بیرون از اثرات شیطان درون
	هوس‌ها، هواها، خودخواهی‌ها، افزونی‌طلبی‌ها، تجاوزها و غفلت‌ها در تعریف شیطان درون (۲ مرتبه)
	قوی‌ترین دشمن انسان از ویژگی‌های نفس اماره
	مسلط شدن هوای نفس در صورت تبعیت از آن از ویژگی‌های شیطان درون
	اهداف میانی
تسلط بر جریان‌های حاکم دنیا از اهداف میانی اجتماعی شیطان	
هدف میانی شیطان در ایجاد جامعه جاهلی	
اطاعت شیطان خلاف توحید و از اهداف میانی وی	
هدف میانی، اطاعت شیطان که موجب شرک	
ثمره پیوند با شیطان، خروج از ولایت الهی، به‌عنوان هدف میانی شیطان (۲ مرتبه)	
تسلط شیطان بر انسان از ثمرات پیوند با وی؛ از اهداف میانی شیطان (۲ مرتبه)	
خارج کردن انسان از آفرینش و فطرت از اهداف میانی شیطان	
معنای پیوند با شیطان از اهداف میانی وی	
اختیار نداشتن انسان از ثمرات پیوند با شیطان؛ از اهداف میانی وی منافات پیوند با شیطان با ولایت الهی	

مضمون سازمان‌دهنده	مضامین پایه	
	عدم آرامش از ثمرات پیوند با شیطان	
اهداف نهایی	گمراهی بشر هدف نهایی شیطان (طاغوت) (۲ مرتبه)	
	دور کردن بشر از حیات طیبه از اهداف نهایی شیطان	
حربه‌های فردی	وسوسه، نفوذ و خرابکاری انسان از حربه‌های فردی شیطان	
	اتکا به نفس اماره از حربه‌های فردی شیطان	
	یأس‌آفرینی از حربه‌های فردی شیطان	
	وسوسه حفظ نفس از حربه‌های فردی شیطان	
	ریخت و پاش مالی از حربه‌های فردی شیطان	
	تهدید و تطمیع از حربه‌های فردی شیطان	
	اغوا و اختلال در دستگاه محاسباتی از حربه‌های فردی شیطان	
	انواع وسوسه از حربه‌های فردی شیطان	
	غرور از حربه‌های فردی شیطان (۲ مرتبه)	
	علاقه به ستایش شدن از حربه‌های فردی شیطان	
	آرزوهای دور و دراز از حربه‌های فردی شیطان (۲ مرتبه)	
	حربه‌های اجتماعی	اختلاف‌انگیزی از حربه‌های اجتماعی شیطان (۵ مرتبه)
		تحریف دین از حربه‌های اجتماعی شیطان
اختلال در دستگاه محاسباتی از حربه‌های اجتماعی شیطان		
تهدید و تطمیع از حربه‌های اجتماعی شیطان		
جنگ روانی، فشار سیاسی و تبلیغاتی و اقتصادی از مصادیق حربه‌های اجتماعی شیطان		
اعلام شکست زودتر از موعد از حربه‌های اجتماعی شیطان		
مجادله با مؤمنین از حربه‌های اجتماعی شیطان		
سنت‌های پوچ و بی‌معنی از حربه‌های اجتماعی شیطان		
موانع فردی	استغفار از موانع فردی شیطان (۲ مرتبه)	
	روزه از موانع فردی شیطان	
	صدقه از موانع فردی شیطان	
	حب خدا از موانع فردی شیطان	
	تقوا از موانع فردی شیطان	
موانع اجتماعی	انبیا و بندگان مخلص خدا از موانع اجتماعی شیطان	
	داعیان حق از موانع اجتماعی شیطان (۵ مرتبه)	

مضمون سازمان‌دهنده	مضامین پایه
	حکومت حق از موانع اجتماعی شیطان
	انبیا از موانع اجتماعی شیطان (۵ مرتبه)
	نظام عادلانه از موانع اجتماعی شیطان

۵-۳. یکپارچه‌سازی مضامین

سومین و آخرین مرحله فرایند واکاوی داده‌ها در روش تحلیل مضمون به «یکپارچه‌سازی مضامین» اختصاص دارد. هنگامی که مضامین سازمان‌دهنده با همدیگر ارتباط پیدا می‌کنند و به خاطر یک نقطه اشتراک مهم در یک دسته قرار می‌گیرند، مضمون فراگیر پدید می‌آید (Attride-stirling, 2001). در این مرحله، ۹ مضمون سازمان‌دهنده داده‌ها ذیل ۵ مضمون فراگیر طبقه‌بندی شدند. جدول زیر مضامین فراگیر را تبیین می‌کند:

جدول ۴: یکپارچه‌سازی مضامین

مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
شیطان به مثابه نیروی شرآفرین	تعریف
شیطان بیرونی	انواع
شیطان درونی	
اهداف میانی	اهداف
اهداف نهایی	
حربه‌های فردی	حربه‌ها
حربه‌های اجتماعی	
موانع فردی	موانع
موانع اجتماعی	

۶. تحلیل کیفی شیطان از منظر آیت‌الله خامنه‌ای

بر اساس دسته‌بندی ۹ مضمون سازمان‌دهنده در تحلیل موضوع «شیطان» از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، این مضامین در قالب ۵ مضمون فراگیر سامان می‌یابد: «تعریف

شیطان»، «انواع شیطان»، «اهداف شیطان»، «حربه‌های شیطان» و «موانع شیطان». در ادامه، هر یک از این مضامین فراگیر به صورت جداگانه تبیین خواهد شد.

۵-۱. تعریف شیطان

از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، در منطق اسلام و قرآن، «شیطان» مفهومی عام است که مظهر و نشانه همه بدی‌ها و زشتی‌ها معرفی شده است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۴/۰۱/۰۳). شیطان همان قوای شرآفرین، فسادآفرین و انحراف‌آفرینی است که در قالب‌ها و پوشش‌های گوناگون ظهور می‌یابد. این قالب‌ها می‌توانند انسان، غیرانسان، هوای نفسانی و گاه ابلیس باشند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۳/۰۶/۲۰). شیطان که مظهر همه بدی‌ها و نیروهای شرآفرین به شمار می‌رود، در زمره «اندادالله» قرار دارد و باید از اطاعت آن‌ها اجتناب کرد.

«انداد الله»، یک وقت نفس پلید انسانی است که درون اوست؛ «نفسک آلتی بین جنبیک». یک وقت شیطان است که در دعای صحیفه سجادیه می‌گویید که «او را در وجود من مستقر کردی و به چیزی که مرا از آن متمکن نکردی، تمکن بخشیدی.» یک وقت هم شیطان‌های قدرتمند عرصه سیاسی‌اند که برای اغوا و راهزنی و تسلط و ضربه زدن و به جهنم کشاندن ملت‌ها و شعوب بشری منتظر نشستند. «انداد الله» این‌هایند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۶/۱۰/۰۳).

با این نگاه، «شیطان» نیروهای شرآفرین و فسادآفرینی هستند که با بهره‌گیری از شیوه‌های گوناگون، می‌کوشند زندگی انسان را به فساد و تباهی بکشانند. این نیروها در زمره «اندادالله» و رقیبان خداوند به شمار می‌آیند.

شکل ۱: عناصر تعریف شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

۶-۲. انواع شیطان

آیت‌الله خامنه‌ای تصریح می‌کنند که دو نوع «شیطان» وجود دارد: نوع نخست، شیطان درون انسان است که از آن به «نفس اماره» تعبیر می‌شود و نوع دوم، هرگونه نیروی شرآفرین و فسادانگیز بیرون از وجود انسان را شامل می‌گردد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۲: ۲۲۴). بر این اساس، در این بخش با تفکیک شیطان درونی و بیرونی، انواع شیطان از منظر آیت‌الله خامنه‌ای بررسی خواهد شد.

۶-۲-۱. شیطان درونی

نخستین نوع «شیطان» از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، همان «نفس اماره» است که در درون وجود انسان قرار دارد:

هر کدام از ما در درون خودمان و از وجود خودمان شیطانی داریم که همان «من» ماست، همان منیت ماست، همان خودخواهی‌ها و هوس‌ها و هوسرانی‌های ماست (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۰۷/۱۷).

با این نگاه، «نفس اماره» یعنی منیت و خودخواهی انسان، همان شیطان درونی است که هوس‌ها، هواها، خودخواهی‌ها، افزون‌طلبی‌ها، تجاوزها و غفلت‌های او را در برمی‌گیرد. این شیطان قوی‌ترین دشمن انسان است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳: ۳۱۵) و در زمره «اندادالله» به شمار می‌آید (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۶/۱۰/۰۳). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نفس اماره آن است که همواره انسان را به بدی، دشمنی، خودخواهی و فساد فرمان می‌دهد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۰۵/۲۸) و انسان نیز بیشترین آسیب را از همین ناحیه متحمل می‌شود:

بشر بیشترین ضربه را از همین هوس درونی و منیت خود خورده است. ذلت انسان هم ناشی از این است، تکبر انسان هم ناشی از این است. هم قدرت‌های استکباری و فرعون‌ها ضربه این منیت و فرمان نفس خودشان را خورده‌اند، هم آن‌هایی که زیر بار فرعون‌ها رفتند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۰۷/۱۷).

بنابراین، اگر انسان در برابر نفس اماره تسلیم شود و از اوامر آن اطاعت کند، در حقیقت آن را معبود خویش قرار داده و به پرستش نفس اماره می‌پردازد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۲: ۱۸۶). اکنون این پرسش مطرح می‌شود که پیروی از نفس اماره چه

پیامدهایی دارد؟ آیت‌الله خامنه‌ای بر این باورند که این پیروی دو نتیجه مهم در پی دارد: ۱. تسلیم شدن در برابر شیطان بیرونی؛ ۲. فساد در دنیا. نخستین پیامد پیروی از شیطان درونی، تسلیم شدن در برابر او و پذیرش شکست از جانب وی است:

چرا انسان‌هایی تن به مبارزه با طاغوت نمی‌دهند؟ چرا کسانی جرئت نمی‌کنند با آمریکا بجنگند؟ چه چیزی مانع آن‌ها است؟ همین شیطان درونی؛ همینی که می‌خواهد دو روز بیشتر زنده بماند، راحت‌تر زندگی کند و راحت‌تر بخورد و بپوشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۰۷/۱۷).

با این نگاه، اگر انسان در برابر نفس اماره مقاومت کند، همین ایستادگی زمینه مصونیت از حملات و ضربه‌های شیطان بیرونی را فراهم می‌سازد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۲/۱۱/۲۹). بنابراین، اگر شیطان درونی نتواند به انسان آسیبی برساند، بی‌تردید شیطان بیرونی نیز نخواهد توانست به‌آسانی او را آماج هجوم و آسیب قرار دهد. دومین پیامد پیروی از شیطان درونی، که در پی تسلیم انسان در برابر شیطان بیرونی پدید می‌آید، «فساد در دنیا» است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۰/۰۷/۰۴). اگر انسانی به تبعیت از هوای نفس خویش در برابر شیطان بیرونی تسلیم شود، این تسلیم به همکاری و همراهی با او می‌انجامد و زمینه گسترش فساد در عالم را فراهم می‌سازد.

شکل ۲: عناصر تبیین شیطان درونی در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

۶-۲-۲. شیطان بیرونی

دومین نوع شیطان، بیرون از وجود انسان قرار دارد و به اعمال شرآفرین مشغول است که از آن با عنوان «شیطان بیرونی» یاد می‌شود. این شیاطین با حرکت در خلاف

جهت نظام عالم (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۵/۰۷/۱۸) می‌کوشند نسل بشر را به انحراف و ضلالت بکشانند. شیاطین بیرونی از راه تسلط بر پیروان خود مسیر باطل را، که در برابر جریان حق قرار دارد، دنبال می‌کنند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۱۱/۱۹). نکته مهم درباره این شیاطین آن است که اراده - در صورت استقامت و مقابله مؤمنان در برابرشان - سرانجام مغلوب اراده خداوند متعال خواهد شد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۰۹/۱۳) این طایفه در روز قیامت در شمار زیانکاران قرار می‌گیرند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸ الف: ۱۱۳-۱۱۴).

به‌طور کلی، «شیطان بیرونی» یا همان طاغوت را می‌توان به دو دسته «شیطان جن» و «شیطان انس» تفکیک کرد. این دو گروه، که در شمار شیاطین بیرونی قرار دارند، در انحراف و گمراهی بشر با یکدیگر همکاری می‌کنند:

«و كَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرَفَ الْقَوْلِ غُرُورًا»^۱ شیاطین انس هم همین‌جورند، آن‌ها هم از شیطان جن الهام می‌گیرند، به یکدیگر کمک می‌کنند برای اینکه ما را منحرف کنند، منحرف کنند از صراط مستقیم (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۵/۱۱/۲۹)

با این نگاه، نخست «شیطان جن» و سپس «شیطان انس» از منظر آیت‌الله خامنه‌ای تبیین خواهد شد.

۶-۲-۱. شیطان جن

نخستین مصداق «شیطان بیرونی»، «شیطان جن» است که در رأس آن‌ها «ابلیس» قرار دارد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۴/۰۶/۱۸). آیت‌الله خامنه‌ای در معرفی «ابلیس» تصریح می‌کند که:

ابلیس عبارت است از آن موجودی که خدای متعال در چندین جای قرآن آن را به‌عنوان آفریده‌ای که از عبادت آدم سر باز زد معرفی کرده؛ و تعبّد قرآنی ما ایجاب می‌کند که به موجودی به نام ابلیس اعتقاد داشته باشیم و داریم؛ این موجود است، زنده هم هست، إِلَىٰ يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ^۲ از خدا خواست که او را تا قیامت زنده نگه

^۱ سوره مبارکه انعام، آیه ۱۱۲

^۲ سوره مبارکه حجر، آیه ۳۸

بدارد و خدا به او این قول را نداد بلکه قول داد که تا روز وقت معلوم او را زنده نگه [بدارد]. چنین چیزی الان در عالم موجود است (خامنه‌ای، ۱۳۹۹، الف: ۱۴۵-۱۴۶). پس از معرفی «ابلیس» به‌عنوان رأس جریان شیاطین جن در عالم، آیت‌الله خامنه‌ای به بیان ویژگی‌های او می‌پردازد. ایشان هفت ویژگی بارز برای ابلیس برمی‌شمارند: ۱. زنده بودن و حضور دائمی شیطان (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۴/۰۶/۰۸)؛ ۲. مطرود بودن از درگاه الهی (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۹۵)؛ ۳. تهی بودن از هرگونه فضیلت و نیکی (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۹۶)؛ ۴. در کمین بودن انسان و مأیوس نشدن از وسوسه و نفوذ بر او (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۸/۰۴/۱۳ و ۱۳۷۲/۰۱/۰۵)؛ ۵. ضعف مکر و حیل‌های شیطان (خامنه‌ای، ۱۳۹۴: ۵۸۵)؛ ۶. پرهیز از ورود مستقیم به میدان در مواجهه با انسان (خامنه‌ای، ۱۳۹۹، الف: ۱۰۳)؛ ۷. ترساندن پیروان و تابعان خویش (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۳۰۰).

شکل ۳: ویژگی‌های ابلیس در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

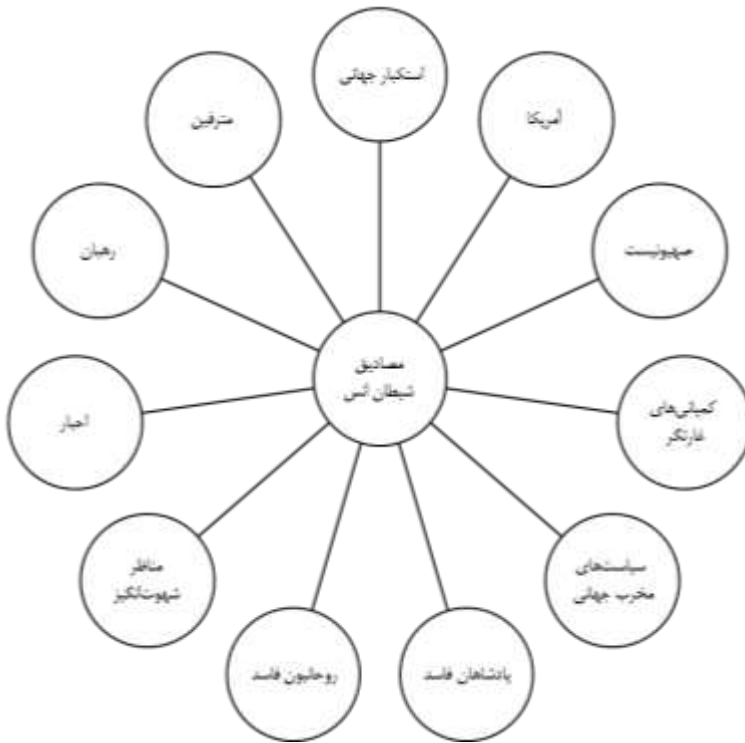
بر این اساس، ابلیس با همین ویژگی‌ها به گمراهی و انحراف انسان‌ها دست می‌زند و هرکس از او پیروی کند، در قیامت، هنگامی که عاقبت خویش را مشاهده می‌کند، به دست همان ابلیس ملامت خواهد شد:

خدای متعال از قول شیطان نقل می‌کند که شیطان در قیامت به کسانی که از او متابعت کرده‌اند می‌گوید: **إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقِّ وَ وَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ**^۱؛ شیطان به پیروان خودش می‌گوید خدا وعده روراست درست به شما داده بود، شماها از وعده خدا پیروی نکردید، پایبند نماندید؛ من وعده دروغی به شما دادم، شما دنبال من راه افتادید، من تخلف وعده کردم، من وعده دادم به شما و تخلف کردم؛ شیطان پیروان خودش را این‌جور در قیامت ملامت می‌کند. بعد هم خدای متعال می‌فرماید از قول شیطان که به آن‌ها می‌گوید که **«فَلَا تَلْمُزُونِي وَلَوْمُوا أَنْفُسَكُمْ»**، من را ملامت نکنید، خودتان را ملامت کنید (خامنه‌ای، بیانات: ۱۱/۰۵/۱۳۹۵).

۶-۲-۲-۲. شیطان انس

پس از تبیین «شیطان جن» با محوریت ابلیس، در این بخش «شیطان انس» از منظر آیت‌الله خامنه‌ای مورد بررسی قرار می‌گیرد. ایشان در این زمینه با اشاره به مصادیق گوناگون، به شرح و توضیح آن پرداخته‌اند. مصادیق شیطان انس از منظر آیت‌الله خامنه‌ای عبارت‌اند از: ۱. استکبار جهانی (خامنه‌ای، بیانات: ۳/۰۱/۱۳۷۴)؛ ۲. آمریکا به‌عنوان رأس دشمنان اسلام (خامنه‌ای، ۱۳۹۱: ۵۱)؛ ۳. صهیونیست‌ها (خامنه‌ای، بیانات: ۱۲/۰۲/۱۳۸۰)؛ ۴. کمپانی‌های غارتگر جهانی؛ ۵. سیاست‌های مخرب جهانی؛ ۶. پادشاهان فاسد (خامنه‌ای، ۱۳۹۹ الف: ۱۴۷)؛ ۷. روحانیون فاسد؛ ۸. مناظر شهوت‌انگیز؛ ۹. احبار (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۴۲۹)؛ ۱۰. رهبان؛ ۱۱. مترفین. همگی این موارد در زمره شیاطین انس از منظر آیت‌الله خامنه‌ای به شمار می‌آیند.

۱. سوره مبارکه ابراهیم، آیه ۲۲

شکل ۴: مصادیق شیطان انس در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

با توجه به مصادیق شیاطین انس که در زمره شیاطین بیرونی قرار می‌گیرند، می‌توان نتیجه گرفت که مستکبران عالم، در هر پوشش و لباسی که باشند، در رأس این جریان قرار دارند و باید با عنوان «شیطان» با آنان مقابله کرد.

۳-۶. اهداف شیطان

با تعریف شیطان و انواع درونی و بیرونی آن، اینک باید به این پرسش پرداخت که از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، اهداف شیاطین در عالم چیست. به عبارت دیگر، شیاطین - چه درونی و چه بیرونی - در پی دستیابی به چه مقصودی هستند؟ در این بخش نخست به اهداف نهایی و سپس به اهداف میانی شیاطین پرداخته می‌شود.

۶-۳-۱. اهداف نهایی

شیاطین عالم، چه در لایه درونی و چه در لایه بیرونی، همه تلاش و همت خود را صرف آن می‌کنند که انسان را از «حیات طیبه» دور سازند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۷/۱۰/۲۸). دوری انسان از حیات طیبه، ترجمه همان ضلالت و گمراهی است که در برابر هدایت و سعادت او قرار می‌گیرد:

«وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا»^۱ و شیطان می‌خواهد که آنان را گمراه کند، گمراهی و سرگشتگی بسی دور. من احتمال می‌دهم این شیطان، همان خود طاغوت است، چیز دیگری نیست. این‌ها می‌خواهند سراغ طاغوت بروند، غافل از اینکه این شیطان طاغوت، این شیطانی که با عنوان طاغوت در قرآن شناخته می‌شود، آن‌ها را از راه درست دور می‌کند تا از گمراهی‌ها، از وادی‌های سرگردانی، سرشان را در می‌آورد. طاغوت آن‌ها را، شیطان آن‌ها را از جاده آن چنان دور می‌اندازد که برگشتشان کار یک ذره، دو ذره نیست، خیلی به دشواری دیگر برگردند به راه راست هدایت (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۷۷).

بر این اساس، هدف نهایی شیاطین عالم گمراه ساختن انسان از مسیر هدایت به سوی حضرت حق است این طایفه برای رسیدن به این مقصود از هر تلاشی فروگذار نمی‌کنند.

۶-۳-۲. اهداف میانی

پس از تبیین اهداف نهایی شیاطین عالم، باید به این نکته توجه داشت که این اهداف به صورت دفعی تحقق نمی‌یابند؛ بلکه شیاطین با تدابیر گوناگون، اهداف میانی را به عنوان مقدمه‌ای برای دستیابی به اهداف نهایی خود طراحی می‌کنند. بدیهی است اگر این اهداف میانی محقق نشود، شیاطین به اهداف نهایی نیز دست نخواهند یافت. در این بخش، اهداف میانی شیاطین از منظر آیت‌الله خامنه‌ای بررسی خواهد شد. از نگاه ایشان، اهداف میانی شیطان را می‌توان در چند گام بیان کرد. نخستین گام یا نخستین هدف میانی شیطان، اطاعت انسان از اوست؛ امری که خداوند متعال در قرآن کریم از آن نهی کرده است (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۲۲۳-۲۲۴).

۱. سوره مبارکه نساء، آیه ۶۰.

اینک پرسش آن است که اطاعت از شیطان چه پیامدهایی برای انسان در پی دارد؟ به باور آیت‌الله خامنه‌ای، اطاعت از شیطان موجب «شرک» می‌شود: اطاعت شیطان، یعنی قطب شرارت در مقابل رحمان، شیطان در مقابل رحمان ست دیگر، شیطان در مقابل خداست دیگر، اطاعت شیطان، یعنی قطب شرارت، یا اطاعت اولیای شیطان، یعنی مزدورانش، آلتِ فعل‌هایش، دوستانش، هم‌جبهگانش، نوکرانش؛ اطاعت این‌ها موجب می‌شود که شما مشرک بشوید (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۲۵۵).

این «شرک» که در اثر اطاعت از شیطان پدید می‌آید لایت او را بر انسان به دنبال دارد؛ ولایتی که در برابر ولایت الهی قرار می‌گیرد. از این‌رو، هر کس از ولایت خداوند بیرون رود، ناگزیر در ولایت طاغوتی و شیطانی داخل خواهد شد (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۸۵). اکنون این پرسش مطرح است که اطاعت و پذیرش ولایت شیطان چه پیامدهایی در پی دارد؟ آیت‌الله خامنه‌ای بر این باورند که در صورت پذیرش ولایت شیطان، سه نتیجه مهم به دست می‌آید:

نخستین ثمره این ولایت، «تسلط شیطان بر انسان» است:

اگر تن به ولایت شیطان دادی، شیطان بر تمام انرژی‌های سازنده خَلْقِ آفریننده ثمربخش وجود تو مسلط خواهد شد. اولش این است، اگر چنانچه گردنت را بردی طرف شیطان و طاغوت، که ریسمان ولایتش را بر گردن تو بیندازد، دیگر از دست او خلاصی پیدا نخواهی کرد. هر چه در وجود تو، از نیرو و از ابتکار و از فعالیت‌های سازنده و از جلوه‌های درخشنده وجود دارد، تحت قبضه طاغوت و شیطان در خواهد آمد (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۸۶).

دومین ثمره پذیرش ولایت شیطان، «خارج ساختن انسان از آفرینش و فطرت الهی» است:

اگر مردمی با فطرت و سرشت خداداد بخواهند زندگی کنند، شیطان نمی‌گذارد؛ شیطانی که بر آنان ولایت دارد، نمی‌گذارد، ممکن نیست بگذارد و هر جوری باشد، آن‌هایی را که در ولایت او هستند، تحت ولایت و سیطره او هستند، آن‌ها را از آفرینش و فطرت خدایی دور می‌کند، چون بدون او، کارش نمی‌گذرد شیطان، شیطانیتش لنگ می‌شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۹۸).

سومین و آخرین ثمره پذیرش ولایت شیطان از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، «عدم آرامش و زندگی همراه با رنج» است. ایشان بر این باورند که با پذیرش ولایت شیطان و اطاعت از او، زندگی انسان در پرتو این پیوستگی و همراهی با رنج گره می‌خورد و پیروان شیطان در زندگی خویش روی آرامش را نمی‌بینند (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۶۱۴-۶۱۵).

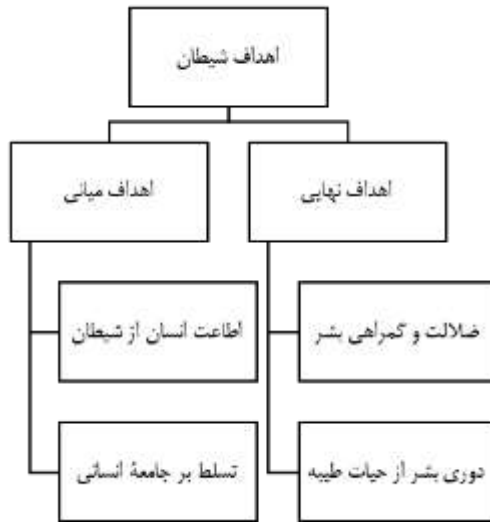

شکل ۵: ثمرات پیوند با شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

پس از بیان نخستین هدف میانی شیطان-یعنی تسلط بر انسان و ثمرات آن- باید به دیگر اهداف میانی او در ضلالت و گمراهی انسان پرداخت. شیطان در مسیر تسلط خویش بر انسان‌ها، علاوه بر رویارویی با افراد، می‌کوشد با سیطره بر جامعه انسانی، زمینه تسلط بر آنان را نیز فراهم سازد. به عبارت دیگر، اگر شیاطین بر جامعه مسلط شوند، تسلط آنان بر افراد به مراتب آسان‌تر خواهد بود. ثمره این سلطه بر جامعه، چیزی جز فساد و تباهی آن نخواهد بود. آیت‌الله خامنه‌ای در این باره می‌فرماید: «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيْطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا»^۱ این جوری است؛ شیطان‌ها که دست‌به‌دست هم می‌دهند، سیستم به وجود می‌آورند؛ بر جریان‌های حاکم دنیا وقتی که غالب می‌شوند وضع بشریت می‌شود این وضعی که امروز شما مشاهده می‌کنید (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۵/۰۲/۱۶).

با این نگاه، یکی دیگر از اهداف میانی شیطان در مسیر تسلط بر انسان، کشاندن جامعه به فساد و تباهی است؛ تلاشی که از این طریق زمینه را برای ضلالت و گمراهی انسان فراهم می‌سازد.

^۱. سوره مبارکه انعام، آیه ۱۱۲

شکل ۶: اهداف شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

۴-۶. حرب‌های شیطان

پس از بیان اهداف شیطان در مواجهه با انسان و جامعه انسانی، مسئله مهم، ابزارهایی است که او برای تحقق اهداف خویش به کار می‌گیرد. به عبارت دیگر، شیطان با بهره‌گیری از چه دستاویزهایی مقاصد خود را دنبال می‌کند؟ در این بخش، عنوان «حربه» بر این دستاویزها نهاده شده و در دو سطح «حربه‌های فردی» و «حربه‌های اجتماعی» تبیین خواهد شد.

۱-۴-۶. حرب‌های فردی

حربه‌های فردی در شمار ابزارهایی است که شیطان برای اغوا و گمراهی انسان‌ها در سطح فردی به کار می‌برد و بیش‌تر جنبه شخصی دارد. آیت‌الله خامنه‌ای درباره حرب‌های فردی شیطان به ده مورد اشاره می‌کنند که عبارت‌اند از: ۱. نفوذ و خرابکاری نسبت به انسان (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۶/۰۳/۰۷)؛ ۲. تکیه بر نفس اماره انسان (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۹/۰۲/۰۷)؛ ۳. یأس‌آفرینی (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۰/۰۵/۳۰)؛ ۴. وسوسه حفظ نفس (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۱/۰۸/۲۷)؛ ۵. اسراف در مال (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۴/۰۱/۰۳)؛ ۶. تهدید و تطمیع (خامنه‌ای، بیانات،

دور و دراز (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۹۷).
 ۷. اختلال در دستگاه محاسباتی؛ ۸. غرور (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۳/۰۴/۱۶)؛
 ۹. علاقه به ستایش شدن (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ب: ۱۹۸)؛ ۱۰. آرزوهای

شیطانی با بهره‌گیری از این حربه‌ها در رویارویی با انسان می‌کوشد او را مطیع و سرسپرده خویش سازد و از رهگذر این سلطه، زمینه ضلالت و گمراهی‌اش را فراهم کند.

شکل ۷: حربه‌های فردی شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

۶-۴-۲. حربه‌های اجتماعی

برخلاف حربه‌های فردی که متوجه همه انسان‌ها است، «حربه‌های اجتماعی» در سطحی گسترده اعمال می‌شود و مخاطب آن‌ها جوامع انسانی‌اند. درخور توجه است که برخی از این حربه‌های اجتماعی با حربه‌های فردی مشترک بوده و شیطان برای دستیابی به مقاصد خویش در سطح اجتماعی نیز از آن‌ها بهره می‌گیرد.

یکی از مهم‌ترین حربه‌های اجتماعی شیطان برای تحقق اهداف خود، «ایجاد تفرقه و اختلاف‌افکنی» در جامعه است. آیت‌الله خامنه‌ای در این باره می‌فرماید: قرآن می‌گوید که «أَمَّا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَ الْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ»^۱ این خمر و میسر خصوصیتی ندارد؛ یعنی شیطان می‌خواهد بین شما عداوت و بغض درست کند و یکی از ابزارهایش خمر و میسر است؛ اگر از ابزار دیگری هم بتواند عداوت و بغض به وجود بیاورد، طبعاً به وجود می‌آورد؛ طبیعی است. پس «أَمَّا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَ الْبَغْضَاءَ»؛ هر جایی که شما عداوت و بغض می‌بینید، دست شیطان را باید مشاهده کنید (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۱/۰۶/۱۲).

بنابراین از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، در هنگام اختلاف و تفرقه عرصه حضور شیطان بوده (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۱۱۲-۱۱۳) و این مسئله امری شیطانی به شمار می‌رود. یکی دیگر از حربه‌های اجتماعی شیطان برای تحقق اهداف خویش، «تحریف دین» است. این حربه در میان پیروان دین به کار گرفته می‌شود و شیطان می‌کوشد با استفاده از آن، نقش دین را در زندگی مردم کمرنگ سازد. اگر در این کار کامیاب شود، مسیر حذف نهایی دین از جامعه را دنبال خواهد کرد.

از دیگر حربه‌هایی که شیطان در بستر اجتماعی به کار می‌گیرد و در زمره حربه‌های فردی نیز قرار دارد «اختلال در دستگاه محاسباتی» است:

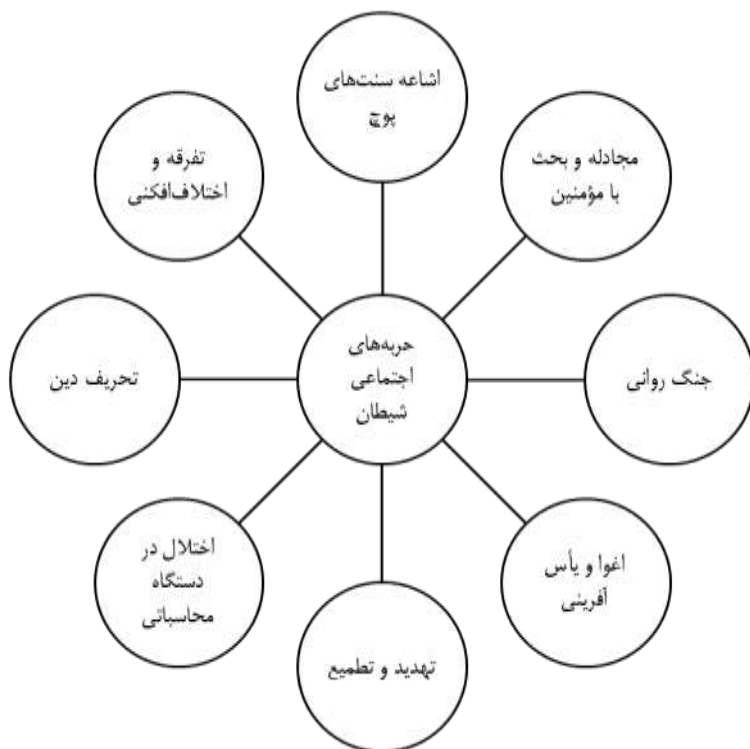
مراقب باشیم که دستگاه محاسباتی ما به وسیله شیطان‌های انس و جن دچار اختلال نشود، مسائل را بد نفهمیم. شیطان که فقط شیطان جنی نیست؛ ابلیس که فقط نیست؛ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيْطِينَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ يُوْحَىٰ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا^۲ (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۳/۰۴/۱۶).

آیت‌الله خامنه‌ای به شماری دیگر از حربه‌های اجتماعی شیطان در مسیر تحقق اهداف او نیز اشاره کرده‌اند. از جمله این حربه‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: «تهدید و تطمیع» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۳/۰۴/۱۶)، «اغوا و یأس‌آفرینی» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۰/۱۲/۱۹)، «جنگ روانی و فشار سیاسی و تبلیغاتی» (خامنه‌ای،

۱. سوره مبارکه مائده، آیه ۱۴

۲. سوره مبارکه انعام، آیه ۱۱۲

بیانات، ۱۳۹۵/۰۲/۲۸)، «مجادله و بحث با مؤمنین» (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۲۵۵) و «ترویج و اشاعه سنت‌های پوچ و بی‌معنا در جامعه» (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۹۷-۵۹۸).

شکل ۸: حربه‌های اجتماعی شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

۵-۶. موانع شیطان

از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، حرکت شیطان در مسیر ضلالت انسان همواره با موانعی روبه‌رو بوده است؛ موانعی که در جهت خنثی‌سازی تدابیر او عمل می‌کنند. باین‌حال، محور جریان عالم بر مدار شیطان استوار نیست تا این موانع صرفاً برای مقابله با تدابیر او شکل گرفته باشند؛ بلکه برخی از این موانع محرک انسان‌ها به شمار می‌آیند و خود محور حرکت عالم محسوب می‌شوند. موانع حرکت شیطان در مسیر گمراهی انسان، از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، در دو دسته «موانع فردی» و «موانع اجتماعی» تقسیم شده و بر این اساس تبیین می‌شوند.

۶-۵-۱. موانع فردی

نخستین بخش از موانع حرکت شیطان در گمراهی انسان به «موانع فردی» اختصاص دارد. بیشتر مباحث آیت‌الله خامنه‌ای در این زمینه به ابلیس - به‌عنوان یکی از مصادیق شیطان - مربوط می‌شود و در لایه فردی بیان شده است.

ایشان درباره موانع فردی شیطان به پنج مورد اشاره می‌کنند: ۱. استغفار؛ ۲. روزه؛ ۳. صدقه؛ ۴. حبّ خداوند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۳/۰۶/۲۰)؛ ۵. تقوا (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۹/۰۸/۰۶). با این نگاه، موارد یادشده موانعی جدی بر سر راه ابلیس در مواجهه با انسان هستند؛ اما مهم‌ترین مانع از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای «تقوا» است. در این منطقی، تقوا چنین تبیین می‌شود:

تقوا یعنی همین؛ یعنی انسان دائم مواظب خودش باشد، مراقب خودش باشد. اگر این مراقبت شد، تأثیر شیطان، نفوذ شیطان کم می‌شود، تیغ شیطان کند می‌شود؛ اگر این مراقبت نشد و غافل شدیم، می‌افتیم دست شیطان و هر کاری خواست با ما می‌کند؛ مثل جسم بی‌جانی یا بیهوشی که بیفتد دست یک آدم هوشمند؛ به هر طرف بخواهد، آن را برمی‌گرداند؛ اگر غفلت کردیم، شیطان با ما این کار را می‌کند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۹/۰۸/۰۶).

بر این اساس، اگر انسان در لایه فردی به این موارد توجه و از آن‌ها پاسداری کند، راه نفوذ و تأثیر شیطان بر خویش را می‌بندد و مانع تسلط او می‌شود.

شکل ۹: موانع فردی شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

۶-۵-۲. موانع اجتماعی

در کنار «موانع فردی»، آیت‌الله خامنه‌ای به «موانع اجتماعی» شیطان نیز می‌پردازند. در این میان، برخی از موانع اجتماعی که یاد خواهد شد صرفاً در زمره موانع اجتماعی

قرار نمی‌گیرند، بلکه در لایه فردی نیز بر مواجهه انسان با شیطان اثرگذارند؛ باین‌حال، در این بحث آیت‌الله خامنه‌ای بر بعد اجتماعی آن‌ها تأکید کرده‌اند.

نخستین و مهم‌ترین مانع شیطان در بستر اجتماعی، «انبیا و داعیان حق» در جامعه‌اند. البته حرکت انبیا و داعیان حق فرع بر حرکت اضلالی شیطان نیست؛ بلکه آنان با ارائه مسیر صحیح، سعی در هدایت انسان‌ها دارند و در این مسیر، شیطان در مقام مانع ظاهر می‌شود. از این‌رو، به‌کار بردن واژه «مانع» برای انبیا تسامحی است؛ چراکه حرکت آنان ضد حرکت شیطان بوده و از همین جهت عنوان مانع بر آن‌ها نهاده شده است. آیت‌الله خامنه‌ای در این باره می‌فرماید:

هر جا دعوت حق بود، معارضة شیاطین هست؛ هر جا راه انبیا بود، راه معارضان انبیا هم در مقابل آن هست (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۲/۰۳/۱۷).

با این نگاه، اصلی‌ترین مانع در مقابل شیطان و حرکت گمراه‌کننده وی، انبیا و داعیان حق هستند که با ارائه مسیر هدایت، مانع از گمراهی انسان‌ها می‌شوند.

دومین مانع اجتماعی بر سر راه شیطان، که به‌نوعی فرع بر مانع نخست به شمار می‌آید، «حکومت حق و نظام عادلانه» است. انبیا و داعیان حق برای هدایت و تربیت انسان متعالی، به تأسیس حکومت و برپایی نظامی می‌پردازند تا از طریق آن، مسیر هدایت انسان نیز هموار شود. در این نگاه، هر حکومت حقی - همچون حکومت انبیا - و نیز حکومت‌هایی چون جمهوری اسلامی که خود را در امتداد مسیر پیامبر اکرم (ص) می‌دانند، با صفی از شیاطین روبه‌رو می‌شوند و در جایگاه مانع حرکت اضلالی شیطان قرار می‌گیرند (خامنه‌ای، ۱۳۶۹/۰۴/۰۶).

شکل ۱۰: موانع اجتماعی شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

نتیجه‌گیری

بر پایه آنچه در این مقاله بیان شد، «شیطان» از جمله موضوعاتی است که در اندیشه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای مورد توجه قرار گرفته است. ایشان شیطان را به صورت مطلق به هر نیروی شرآفرین و فسادآفرین در عالم نسبت می‌دهند.

در این نگاه، شیطان منحصر به ابلیس نبوده و به دو دسته «شیطان درونی» و «شیطان بیرونی» تقسیم می‌شود. شیطان درونی، یا همان نفس اماره، نیروی شرآفرینی است در درون وجود انسان که به‌عنوان قوی‌ترین دشمن او همواره به بدی فرمان می‌دهد. در برابر شیطان درون، شیطان‌هایی بیرون از وجود انسان قرار دارند که به دو گروه «شیطان جن» و «شیطان انس» تقسیم می‌شوند. «شیطان جن» به ابلیس و یاران او اطلاق می‌شود که از طایفه جن‌اند و در بیرون از وجود انسان به شرآفرینی مشغولند. در کنار آن، «شیطان انس» از طایفه انسان‌ها برخاسته و به شرآفرینی می‌پردازند. از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، استکبار جهانی، آمریکا، صهیونیست‌ها، سیاست‌های مخرب جهانی، روحانیون فاسد، احبار و ... در شمار شیاطین انس قرار می‌گیرند.

اهداف شیطان از منظر آیت‌الله خامنه‌ای به دو دسته «اهداف نهایی» و «اهداف میانی» تقسیم می‌شود. اهداف نهایی او عبارت است از دور کردن انسان از «حیات طیبه» و منحرف ساختن وی از صراط مستقیم. در مسیر تحقق این اهداف، شیطان با واداشتن انسان به اطاعت از خویش، او را تحت سلطه خود می‌گیرد و در امتداد این سلطه، مسیر حرکت جامعه را نیز در اختیار می‌گیرد.

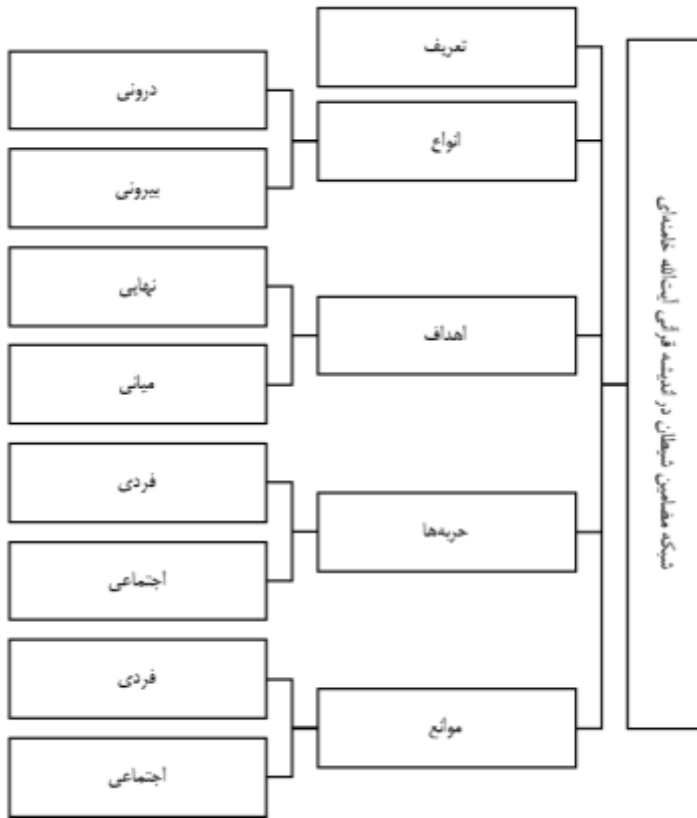
تحقق این اهداف با ابزارها و دستاویزهایی صورت می‌پذیرد که از آن‌ها با عنوان «حربه» یاد می‌شود. حربه‌های فردی شیطان در مواردی چون وسوسه حفظ نفس، غرور، تهدید و تطمیع، آرزوهای دور و دراز و ... جلوه می‌کند و برای گمراهی فردی انسان به کار می‌رود. در کنار آن، برای سلطه بر جامعه انسانی، شیطان از حربه‌های اجتماعی همچون تفرقه و اختلاف، تحریف دین اختلال در دستگاه محاسباتی بهره می‌گیرد تا نظام اجتماعی را به سیطره خویش درآورد.

نکته مهم درباره ماجرای شیطان و مسیر ضلالتی که برای انسان طراحی کرده، موانعی است که در برابر او وجود دارد. از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، در عرصه فردی

موانعی همچون استغفار، صدقه، روزه، حبّ خداوند و تقوا در مقابل ابلیس به‌عنوان یکی از مصادیق شیطان قرار دارند. در لایه اجتماعی نیز موانعی بر سر راه شیاطین عالم دیده می‌شود؛ بدین معنا که حرکت هدایتی انبیا و داعیان حق، با ایجاد حکومت اسلامی و نظام عادلانه، شرایطی را پدید می‌آورد که شیاطین عالم در برابر آن صف‌آرایی کرده و به مقابله برمی‌خیزند. براین اساس، محور حرکت عالم بر حق و هدایت است و این شیاطین هستند که در مقام فرع بر حرکت انبیا به ضلالت و گمراهی می‌پردازند. از همین‌رو، کاربرد واژه «مانع» برای انبیا و داعیان حق در برابر شیطان، جنبه‌ای صرفاً تسامحی دارد.

در نهایت می‌توان گفت از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، شیطان حقیقتی اثرگذار در عالم هستی است که در هر دو لایه فردی و اجتماعی به شرآفرینی و فساد می‌پردازد. شیطان منحصر به ابلیس نبوده و دایره گسترده‌تری دارد و عرصه فعالیت او صرفاً افراد انسانی نیست، بلکه جامعه را نیز در برمی‌گیرد. راهبرد ضلالت شیطان دارای لایه‌های گوناگون است و او با بهره‌گیری از حرب‌های مختلف در پی تحقق اهداف خویش است. در برابر این مسیر گمراهی، انبیا و داعیان حق - که جمهوری اسلامی نیز در شمار آنان قرار می‌گیرد- به مقابله پرداخته و مهم‌ترین مانع در برابر دشمن انسان به شمار می‌روند.

یافته‌های این پژوهش در عرصه الهیات اجتماعی و سیاست فرهنگی نشان می‌دهد که مفهوم شیطان در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای صرفاً جنبه اعتقادی ندارد، بلکه چهارچوبی برای تحلیل آسیب‌های عینی جوامع معاصر همچون بحران هویت، تهاجم فرهنگی و نفوذ فراهم می‌سازد. این چهارچوب می‌تواند مبنای سیاست‌گذاری فرهنگی جمهوری اسلامی در مقابله با جنگ نرم و تقویت هویت دینی- ملی قرار گیرد. افزون بر این، در حوزه مطالعات راهبردی، مفهوم «شیطان اجتماعی» ابزاری برای فهم منطق سلطه جهانی و تحلیل راهبردهای دشمن است و پشتوانه‌ای نظری برای گفتمان مقاومت در روابط بین‌الملل به شمار می‌آید.

شکل ۱۱: شبکه مضامین شیطان در اندیشه قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای

فهرست منابع

- قرآن کریم
- آبادی، فاطمه؛ فتاحی‌زاده، فتحیه (۱۴۰۰). کاربست معناشناسی تاریخی در تحلیل معنای شیطان و ابلیس در قرآن کریم و نقد آرای لغت‌شناسان کلاسیک. جستارهای زبانی. (۶) ۶۶. صص ۵۳۳-۵۶۵.
- اعرافی، علیرضا (۱۳۹۶). شیطان‌شناسی. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
- امام خمینی (۱۳۸۲). شرح حدیث جنود عقل و جهل. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
- امام خمینی (۱۳۸۹). صحیفه امام. ج ۱۰. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۷۱). آمریکا؛ شیطان بزرگ (گردآوری: اداره آموزش، تبلیغات و انتشارات اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی). تهران: مجلس شورای اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۱). یازده گفتار پیرامون بیداری اسلامی. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۲). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن. قم: مؤسسه ایمان جهادی (صهبا).
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۳). جلوه اهل خراسان (به روایت حسینعلی جعفری). تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۵). شیطان بزرگ: مطالعه تطبیقی اعمال شیطانی آمریکا از منظر اسلامی و تاریخی (گردآوری: پژوهشکده مطالعات و تحقیقات بسیج). تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نیروی مقاومت بسیج، پژوهشکده مطالعات و تحقیقات.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۶). ابلیس بزرگ‌شده: تحلیل و راه‌یابی چگونگی مبارزه با نفوذ شیطان بزرگ در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای (گردآوری و تنظیم: مسعود خزاعی خلیل‌آباد و رضا مقیسه). تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز باقرالعلوم(ع).
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۷). دشمن‌شناسی (گردآوری امیر پورفاضلی). تهران: انقلاب اسلامی.

- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۸ الف). بیان قرآن: تفسیر سوره مجادله. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۸ ب). نهج البلاغه: شرح بخش‌هایی از نهج البلاغه. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۸). بیان قرآن: تفسیر سوره براءت. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۹ الف). نهج البلاغه: شرح خطبه اول در موضوع نبوت. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۹). بیان قرآن: تفسیر سوره تغابن. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۱ الف). بیان قرآن؛ تفسیر سوره بقره. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۱). بیان قرآن؛ تفسیر سوره حمد. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۱ ب). بیان قرآن؛ تفسیر سوره ممتحنه. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۱ ج). بیان قرآن؛ تفسیر سوره جمعه. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۲). بیان قرآن؛ تفسیر سوره منافقون. تهران: انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی، نرم‌افزار حدیث ولایت، مجموعه رهنمودهای آیت‌الله خامنه‌ای، متن کامل بیانات، سخنرانی‌ها، خطبه‌ها، مصاحبه‌ها، دیدارها، مکتوبات، پیام‌ها، نامه‌ها، پاسخ‌ها، تقدیرها، دستخط‌ها و یادداشت‌ها، ابلاغ‌ها، انتصاب‌ها، موافقت‌نامه‌ها و حکم‌های آیت‌الله خامنه‌ای از آبان ۱۳۵۷ تا پایان آذر ۱۳۹۴.
- توانایی، محمدحسین؛ رفیعی، حسین (۱۳۹۴). واژه «شیطان» در ادبیات انقلاب اسلامی و کلام امام خمینی(ره). پژوهش‌های سیاسی. ۱۵(۱۹). ۶۲-۸۰.
- خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). العین. قم: هجرت.
- خنیفر، حسین؛ مسلمی، ناهید (۱۴۰۱). اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی (ج ۱). تهران: نگاه دانش.

- سلطانی ولاشجردی، هنگامه (۱۳۹۲). شناخت شیطان در قرآن و یاسین. بینات موسسه معارف اسلامی امام رضا(ع). شماره ۷۷ و ۷۸.
- شریفی، محمد؛ عموتی، الهام (۱۴۰۰). درنگی در مفهوم مسّ شیطان در آیه ۴۱ سوره «ص» بر پایه تفسیر المیزان. الهیات قرآنی. ۱۰ (۱۷). صص ۱۳-۲۸.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). تفسیر المیزان (ترجمه محمدباقر موسوی همدانی). قم: دفتر انتشارات اسلامی
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی. جلد ۱۰. ش ۵. صص ۱۵۱-۱۹۸.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۵۴). قاموس قرآن. تهران: اسلامیه.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۰). روش تحقیق کیفی ضد روش. تهران: جامعه‌شناسان.
- معلوف، لوئیس (۲۰۰۰ م). المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة. بیروت: دار المشرق.
- Attride-Stirling, J. (2001), "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research."
- Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", Qualitative Research in Psychology, Vol./ 3, No. 2, Pp. 77
- Ryan, G. & Bernard, H. R. (2003). Techniques to Identify Themes in Qualitative Data. Field Method